

С. 82; О периодическом земском органе / Журналы заседаний Харьковских губернских земских собраний. — Х., 1882. — С. 73.

11. О «Вестнике Харьковского земства» / Журналы заседаний Харьковских губернских земских собраний. — Х., 1906. — С. 6.

12. ЦДІА України в м. Києві — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 7-8.

13. О губернском земском сборнике / Журналы внеочередного заседания Черниговского губернского земского собрания. — Чернигов, 1868. — С. 17.

14. Сборник постановлений Черниговских губернских земских собраний. — Чернигов, 1903. — С. 37; О «Земском сборнике» / Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. — Чернигов, 1871. — СС. 80-81.

15. Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. — Чернигов, 1871. — С. 130.

16. Там само. — 1875. — С. 141.

17. ЦДІА України в м. Києві — Ф. 294. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 102.

18. Черниговский земский сборник // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1903. — № 6. — СС. 40-41.

19. ЦДІА України в м. Києві — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 6.

20. О земском сборнике / Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. — Чернигов, 1906. — С. 21.

21. Черниговский земский сборник // Земский сборник. — 1908. — № 1. — С. 35.

22. Там само. — 1914. — Вип. 2. — С. 46.

23. О периодическом органе губернского земства // Сборник Херсонского земства. — 1891. — № 1. — СС. 1-7.

24. Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1868-1906.

25. Народное образование в Полтавском уезде // Земский обзор. — 1883. — № 24. — С. 4.

26. О периодическом земском издании / Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний. — Полтава, 1871. — С. 66.

27. Там само. — СС. 152, 274.

28. О периодическом земском издании / Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний. — Полтава, 1875. — СС. 59-60, 137.

29. Земский обзор Полтавского губернского земства / Отчет губернской управы за 1882 год. — Полтава, 1883. — СС. 9-10.

30. Отчет губернской управы за 1882 год. — Полтава, 1883. — СС. 9-10.

31. О «Полтавской земской газете» / Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний. — Полтава, 1906. — С. 120.

32. «Вестник Таврического земства» — Симферополь, 1903-1908; «О Вестнике Таврического земства» / Черниговский земский сборник. — 1908. — № 1. — С. 26.

33. Там само.

34. «Вестник Екатеринославского земства». — Екатеринослав, — 1905. — № 1-36.

35. Там само.

36. ЦДІА України в м. Києві — Ф.1680. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 1-2.

37. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование // Русская школа. — 1910. — № 10. — С.46.

38. Веселовский Б. История земств. — СПб., 1909. — Т.1. — С. 557.

39. О периодическом земском органе / Журналы заседаний Харьковских губернских земских собраний. — Х., 1867. — С.65.

40. ЦДІА України в м. Києві — Ф.2052 — Оп. 1. — Спр. 340. — Арк. 1.

Володимир ЛУЦАЙ,
викладач кафедри історії слов'ян
і народознавства НПУ ім. М.П.Драгоманова

«ВЕЛИКИЙ ДЖАСАК» — ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА МОНГОЛЬСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА*

II. ДЖАСАК

1. Перелюбник страчується без різниці, чи буде він одружений, чи ні. Винні в цьому можуть бути вбиті на місці злочину³⁹.

2. Хто винний у содомії, той також страчується⁴⁰.

3. Хто бреше з наміром чи волхвуванням, хто підглядає за поведженням іншого (шпигує) чи втручається у суперечку між двох інших і допомагає одному проти іншого, також страчується⁴¹.

4. Забороняється під страхом смерті мочитися у воду, на попіл чи в ставці⁴².

5. Хто візьме товар і збанкрутує, потім знову візьме товар і знову збанкрутує, потім знову візьме товар і знову збанкрутує, того стратити після третього разу⁴³.

6. Хто дасть їжу чи одяг полоненому без

дозволу тих, що полонили, той страчується.

7. Хто знайде раба, що втік, чи бранця, що втік, і не поверне його тому, у кого він був у руках, страчується⁴⁴.

8. Коли хочуть з'їсти тварину, то повинні зв'язати їй ноги, розпороти черево й лопатку і зжати рукою серце, поки тварина умре, і тоді можна їсти її м'ясо; але якщо хто заріже тварину, як рижуть мусульмани, того зарізати самого⁴⁵.

9. Якщо хто-небудь у битві, нападаючи чи відступаючи, упустиць свою ношу, чи лук, чи щонебудь з багажу, то той, що знаходиться позаду його, повинен зійти з коня і повернути власнику те, що впало: якщо він не зійде з коня і не поверне упале, то страчується⁴⁶.

10. Він (Чингіс-хан) ухвалив, щоб на нащадків Алібека, Абу Галеба усіх до єдиного не були накладені повинності і податки, а також ні на кого з факірів, читців Аль-корану, законодавців, лікарів, чоловіків науки, що присвятили

*Закінчення. Початок див. в №10 журналу за 2002 р.

Великий обряд. (М.Реріх. Ченерезі. Фрагмент.)

себе молитві й відлюдництву, муедзинів і омивальників тіл небіжчиків не були накладені повинності й податки⁴⁷.

11. Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодному. Усе це він указав як засіб бути бажаним Богу.

12. Він заборонив своєму народові їсти з рук іншого, поки той, що пропонує, спочатку не вкусить сам від пропонованого, хоча б він був князь (емір), а бранець, що одержує; він заборонив їм їсти будь-що в присутності іншого, не запросивши його до трапези; він заборонив насичуватися одному більше товаришів і переступати через вогонь трапезний і через блюдо, на якому їдять⁴⁸.

13. Якщо хто проїжджає поруч людей, коли вони їдять, він повинен зійти з коня, їсти з ними без їхнього дозволу, і ніхто з них не повинний забороняти йому це⁴⁹.

14. Він заборонив їм опускати руку у воду і велів уживати що-небудь із посуду для черпання води⁵⁰.

15. Він заборонив мити їх одяг впродовж носіння, поки зовсім не зноситься⁵¹.

16. Він заборонив говорити про який-небудь предмет, що він нечистий, стверджував, що всі речі чисті, і не робив різниці між чистими й нечистими⁵².

17. Він заборонив їм віддавати перевагу якій-небудь із сект, вимовляти слово з еморазисом, уживаючи почесні назви, і при звертанні до султана чи до кого іншого повинно вживати просто його ім'я.

18. Усі воеводи зобов'язані робити особисто огляд війську й озброєнню до виступу в похід, надавати їм все, з чим воїн іде в похід, і оглядати все до голки й нитки. Якщо у воїна не виявилось якої-небудь потрібної речі, начальник мусить покарати його. Озброєння й обмундирування воїн повинний придбати за свій рахунок⁵³.

19. Він наказав, щоб жінки, що супроводжують війська, виконували роботу й обов'язки чоловіків у той час, як останні відлучалися на битву⁵⁴.

20. Він поставив за обов'язок військам після повернення їх з походу (із битви) (віддавати частину здобичі — **авт.**) деякими податками на службу султану (хану), що вони повинні виконати (захопити — **авт.**)⁵⁵.

21. Він наказав їм показувати на початку кожного року усіх своїх дочок султану (хану), щоб він вибрав для себе і для своїх дітей.

22. Він поставив емірів (беків) над військами і призначив емірів тисячі, емірів сотні й емірів десятка⁵⁶.

23. Він узаконив, щоб найстарший з емірів, коли він провиниться, і государ пошле до нього останнього зі служителів для покарання його, віддавав себе в руки останнього і розпростирався б перед ним, поки він виконає вказане государем покарання, хоча б те було позбавлення живота (смертна кара — **авт.**).

24. Він заборонив емірам (воєначальникам) звертатися до кого-небудь, крім государя, а якщо хто-небудь звернеться до кого-небудь, крім государя, того страчував, як і того, хто без дозволу переменить посаду⁵⁷.

25. Він наказав султану запровадити постійні почти, щоб швидко дізнаватися про всі події у державі⁵⁸.

26. Він наказав контролювати виконання Яси своєму сину Джагатаю бек Чингіс-хану.

27. Він наказав солдатів карати за недбалість, мисливців, що упустили звірів в області, піддавати покаранню ціпками, іноді і страчати.

28. Від убивства (страсти за злочин) можна відкупитися пенею, заплативши за мусульманина сорок золотих монет (бариш), а за китайця розраховувалися одним ослом⁶⁰.

29. Той, у кого знайдеться украдений кінь, зобов'язаний повернути його хазяїну і віддати дев'ять таких само коней; якщо він не в змозі сплатити цього штрафу, то замість коней брати в нього дітей, а коли не було дітей, то самого зарізати, як барана⁶¹.

30. Людину, яка подавилась їжею, протягти під ставкою і негайно убивати, так само віддавати смерті, того, хто ступив ногою на поріг ставки воеводи⁶².

31. Діти, прижиті від наложниці, вважаються законними й одержують за розпорядженням батька відповідну частку спадщини⁶³. Розділ майна ґрунтується на такому положенні, що старший отримує більше молодших; менший же син успадковує господарство батька. Старшинство дітей розглядається відповідно ступеню їхньої матері, із числа дружин одна завжди старша, переважно за часом шлюбу⁶⁴.

32. По смерті батька син розпоряджається долею його дружин, за винятком своєї матері, може одружуватися з ними чи видавати їх заміж за інших⁶⁵.

33. Суворо забороняється користуватися чим-небудь із речей покійного, за винятком законних спадкоємців⁶⁶.

34. Велимо усім вірувати в Єдиного Бога, Творця неба і землі, єдиного подавця багатства і бідності, життя й смерті по Його волі, що володіє усемогутністю у всіх справах⁶⁷.

35. Духовні особи всіх сповідань звільняються від повинностей.

36. Заборонено під страхом смерті проголошувати кого-небудь імператором, якщо він не був попередньо обраний князями, ханами, вельможами й іншими монгольськими знатними людьми на загальній раді⁶⁹.

37. Забороняється головам народів і племен, підлеглих монголам, носити почесні титули⁷⁰.

38. Забороняється укладати мир із монархом, князем чи народом, поки вони не виявили повної покірності.

39. Правила розділу військ на десятки, сотні, тисячі й тьми повинні бути збережені.

Цей порядок дозволяє зібрати армію в короткий час і формувати командні одиниці⁷¹.

40. До часу початку походу кожен воїн повинний одержати зброю з рук начальника, якому він підлеглий. Він зобов'язаний утримувати його в справності і перед боєм пред'являти на огляд своєму начальнику⁷².

41. Забороняється під страхом смерті починати грабіж ворога, поки не буде дозволу вищого командування, але після оголошення наказу солдат повинний бути поставлений в однакові умови і йому повинно бути дозволе-

Велика мати. (М.Реріх. Мати Чингіс-хана.)

не взяти, скільки він може віднести за умови сплати збирачу належної імператору частки⁷³.

42. Кожен чоловік, за рідкісними винятками, зобов'язаний служити в армії⁷⁴.

43. Дозволяється вживати в їжу кров і внутрішності тварин⁷⁵.

44. (Список переваг по службі й пільг начальникам і офіцерам імперії).

45. Усякий, хто не бере участь особисто у війні, зобов'язаний протягом деякого часу попрацювати на користь держави без винагороди⁷⁶.

46. (Різні покарання, покладені за крадіжку: від страти до тілесного покарання — від 7 до 700 ударів)⁷⁷...

47. Закон про шлюб вказує, що чоловік повинний викуповувати собі дружину і що шлюби в першому й другому ступені споріднення не допускаються. Чоловіку надається [право] одружуватися з двома сестрами (одночасно чи по черзі) чи мати декілька наложниць⁷⁸.

48. Чоловікам дозволяється займатися тільки війною і полюванням⁷⁹.

49. (Про дозвіл батькам складати шлюбні угоди між малолітніми дітьми тощо).

51. Посадові особи й начальники, що порушують обов'язки служби або не з'являються за вимогою хана, страчуються.

Великий воїн. (М.Реріх. Гуга Чохан.)

Характеристику системи судочинства у монголів нам подає Вільгем де Рубрук. Він відмічає, що монголи нікого не страчують, якщо людина не буде затримана на місці злочину чи не зізнається. Але коли багато свідків впізнають у звинуваченому того, хто скоїв злочин, то його піддають тортурам, щоб отримати зізнання. Усі виро-

ки виносяться лише за вироком ханського двору (ханського суду)⁸⁰. Імператорський суд розглядав також справи про престолонаслідування у завойованих народів. Плано Карпіні згадує такий випадок стосовно престолонаслідування в Грузії між законним сином царя (Меліком) від Тамари дочки Руссудан і сином від наложниці (Давидом). Як було вказано в статті 31 даного Джасаку, вони обидва мали рівні права отримати царську корону в Грузії. Судовий процес виграв Давид — старший син царя по праву старшинства. Необхідно зауважити, що менший (законний) син згідно з монгольським законодавством (стаття 31) успадковував господарство батька, власне, його феодалне володіння (домен, за європейською термінологією), тому, не дивлячись на коштовні подарунки, справу було вирішено не на користь Меліка⁸¹.

Убивство людини за монгольськими законами в будь-якому випадку каралося смертною карою. Перелік смертних покарань подається в законах. Серед смертних вироків, що не згадуються, необхідно вказати крадіжку в особливо крупних розмірах. Дрібні крадіжки, як, наприклад, крадіжка барана, не дивлячись на їх кількість, каралися тілесними покараннями — 100 палок⁸². Необхідно відзначити, що у монголів могли оскаржити звичаєві права в суді, про що говорить Рубрук. Кара за злочин поширювалась, як видно з статей Джасаку, в однаковій мірі як на чоловіків, так і на жінок. Яскравим прикладом цього є засудження Менгу-ханом своєї жінки за незаконну страту до семи днів карцеру без їжі і води, після чого її було відправлено на місяць у заслання. Вільгельм Рубрук так описує цей епізод: *«Жінка Менгу-хана народила сина, якому віщуни пророчили щасливе майбутнє. Проте дитя скоро померло. Боючись покарання, віщуни незаконно звинуватили в цій смерті годувальницю Хирину, яка задовго до цього померла. В ярості дружина Менгу-хана наказала стратити дітей годувальниці. Дізнавшись про це, хан розлютився і наказав стратити виконавців вироку, і покарав, як було вказано, свою дружину»*. В даному випадку, свою дружину хан звинуватив у перевищенні влади, вказавши, що жінка не може виносити смертний вирок без відома свого чоловіка⁸³.

Підводячи підсумки, необхідно вказати, що, взявши за основу традиційне для монголів звичаєве право, Чингіс-ханом була введена досить живуча система законів. За повідомленням вказаного вище брата Ріхарда, монголи в особі Золотоординської держави продовжували виконувати Яссу і в 20-х роках XIV ст. Місіонер, зокрема, повідомляє, що монголи дозволя-

ють підкореним християнським народам зберігати свої закони і віру; основне, щоб ці народи сплачували податки і збори, а також підтримували монголів у військових походах, що зазначено у монгольському законі (Ясса — авт.). Можна погодитися з Б.Я. Владімірцовим, який вважав, що Чингіс-хану вдалося створити таку систему законодавства, яка з успіхом могла використовуватися і для управління і невеликим улусом, і всім світом. В усякому випадку, в це вірив сам Чингіс-хан. Проте необхідно зазначити, що все законодавство трималося, в основному, на авторитеті Чингіс-хана, який сконцентрував в своїх руках всю повноту влади, навіть курултай не міг відмінити волі кагана. Так, європейські джерела вказують, що через суворість покарань і жорстокість кар, що призначаються їх вождями, монголи стримуються від розбрату, взаємних злочинів і брехні.

В результаті, незважаючи на всі зусилля його сина — Чагатая, єдиний монгольській імперії вдалося проіснувати лише 30—40 років після смерті Чингіс-хана⁸⁴. Зійшли зі сцени його сподвижники, і замість них з'явилися нові люди, виховані в інших умовах.

Примітки

³⁹ № 54 по Лему і Хара-Давану. Цей пункт міститься під №1 і в Плано Карпіні, який він подає дещо розширено: «Чоловік чи жінка страчуються, якщо вони будуть застигнуті в явному перелюбстві». Так само карається і неодружена дівчина разом з чоловіком, яка піде в блуд. В даному випадку це свідчить про те, що їх злочин буде абсолютно доведено. (Іоанн де Плано Карпіні. Історія Монгаловъ. — СПб., 1911, — С.5.) Як зауважує Вільгельм Рубрук, цей закон поширюється лише на чужих дружин і служанок, оскільки рабинею чоловік міг користуватися скільки завгодно. (Вільгельм де Рубрук. Путешествіе въ Восточныя страны. — СПб., 1911. — С.79.)

⁴⁰ Так, наприклад, за Рашид-ад-Діном, у Чингіс-хана був емір Самуке, який в дитинстві скотолозозтував з козою. Через це він «... хмурнів і гнівався, якщо хто-небудь при ньому вимовляв слово «коза»..., а як би там не було, люди цураються кожного, хто скотолозозтував з козами...» (С.179).

⁴¹ Плано Карпіні більш поширено розповідає про спосіб покарання шпигуна, вказуючи, що йому дається по заду сто ударів, таких сильних, які може дати селянин великою палкою.

Рубрук теж відмічає цей закон, наголошуючи, що коли два чоловіка борються, третій не може втручатися в цю суперечку, і навіть батько не може допомогти синові; але той, хто виявиться слабкішим, має право скаргитися перед двором хана. Якщо після оскарження образник доторкнеться до постраждалого, то кривдника вбивають. Однак звертатися до суду ображений повинен без зволікань, і той, хто був ображений, веде свого образника як полоненого.

⁴² Цю статтю дещо більш поширено згадує Плано Карпіні. Так, заборонялося востромляти ніж в вогонь і будь яким чином торкатися вогонь ножем, виймати ножем м'ясо з котла, рубати сокирою біля вогню, бо, за монгольськими повір'ями, у вогню буде відрубана голова. За П.Карпіні, для монголів такі протиправні діла вважалися гріхом, і в випадку добровільності такого

вчинку винний страчувався. Якщо людина була примушена це зробити, то вона могла за велику плату очиститися за допомогою чаклуна.

За повідомленням Хара-Давана, вода і вогонь (попіл) вважалися очищувальними у монголів (калмиків) і на початку XX ст. Загалом, вода і вогонь у більшості народів світу використовувалися під час обряду очищення. (Детально про обряди очищення водою і вогнем див.: Э.Б.Тайлор. Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989. — СС.494-501.)

⁴³ У монгольській імперії купець міг одержати від держави гроші в кредит. З державної скарбниці могла надаватися велика сума [500 балишів (золотих)] для торгівлі, але за умови наявності майнового забезпечення (під заставу) і відсутності боргу. Балиш — злиток, мірою у чверть, вагою в літр, — міг бути знаком вищої нагороди за військові подвиги. (Стафан Орбелиан. Історія. // Історія монголів по армянским источникам. Вып. I. — СПб. 1873. — С. 48.)

З текстів Біліку і Джасаку видно, що особливо монгольська держава піклувалася про розвиток торгівлі. Так, Угедей-каан наказав брати в купців усі товари — гарні і погані — і оплачував їх сповна. У більшості він сплачував, не подивившись на товар, і купці заломлювали ціну в 10 разів дорожче. Не розпаковуючи товар, вони 2-3 дні не показувалися, поки каан не розпорядиться купленим, тоді вони приходили і називали ціну на свій розсуд. Ханом було наказано сплачувати, додаючи по одиниці на кожний десяток (сплачували, як за 11), скільки б не вийшло. Посадові особи зазначили, що ціна сама висока і не потрібно переплачувати. Каан відповів: «Угоди зі скарбницею вигідні купцям при одержанні зайвого, тому що у них, напевно, є витрати на вас, біткічів. Це я оплачую ваш коровай (хліба), щоб вони не пішли від нашої величності зі збитком».

В даному випадку Рашид ад-Дін вказує на велику роль в монгольській державі адміністративного апарату — чиновників-біткічів, причому з негативного боку, відзначаючи серед них процвітаюче хабарництво. Очевидно, щоб підкреслити це, він вклав в уста Угедей-каана наступну фразу: «Справжні мої вороги — ви, так як ви не бажаєте, щоб після мене залишилося добре ім'я і хороші спогади». (Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.2, — М—Л., 1952. — С.55.)

⁴⁴ Рабство, поширене у монголів, зберігало багато патріархальних рис як в XII, так і в XIV ст., про що свідчить багато джерел.

Так, за повідомленням угорського місіонера, брата ордену міноритів Іоганки, раби могли одружуватися і утримувати велику сім'ю. Інколи вони ставали багатіші за своїх господарів, причому останні не мали права розпоряджатися майном рабів і навіть називали їх товаришами. В свою чергу, раби повинні були виконувати всі свої обов'язки, зокрема брати участь у військовому поході разом з господарем. (Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — Исторический архив. — М., 1941. — С.91.)

⁴⁵ Ця стаття зберігалась і на початку XX ст. у калмиків як звичай, її приводить також Рашид-ад-Дін. (Вказана праця. — С.49.)

⁴⁶ Дані запозичені Лемом у Макрізі. Як видно, взаємна порука забезпечувала високу боездатність монгольського війська.

⁴⁷ Тобто, присвоєно звання «тархана».

⁴⁸ Щоб запобігти отруєнню, дуже поширеного тоді.

⁴⁹ Ця стаття була поширена у житті калмиків ще на початку XX ст. Саме цим правом скористався батько Чингіс-хана Ісугей-баатур, коли зупинився поїсти у татар. Під час їжі татари його отруїли, чим порушили закон. У своїй помсті Чингіс-хан знищив все плем'я татар.

⁵⁰ У Рашид-ад-Діна ця стаття наводиться більш поширено при описі законодавства Угедей-каана: «Навесні і влітку ніхто не сидить вдень у воді, не мие рук у

річці, не черпає воду золотим і срібним посудом і не розстеляє в степу вимитого одягу — тому, що на їх думку це буває причиною сильного грому, а вони цього бояться і втікають. За порушення страта». (Рашид-ад-Дін. Вказана праця. — С.49.)

⁵¹ Див. коментар до попереднього посилання. Платано Карліні теж вказує на те, що монголи одяг не перуть і нікому не дають прати, особливо під час грому і до того часу, поки гроза не припиниться. (Іоанн де Платано Карліні. Історія Монгаллов. — СПб., 1911. — С.14.)

Цей звичай згадує також Вільгельм де Рубрук. Він вказує, що монголи взагалі не перуть одяг через те, що це може викликати грозу. Мало того, вони б'ють тих, хто пере одяг, і забирають його у них. Вони бояться грому більше міри і відсилають з дому всіх чужоземців, закутуються в чорний войлок і так перечікують грозу. Вони також ніколи не миють посуд. (Вільгельм де Рубрук. Вказана праця. — СПб., 1911, — С. 78.)

⁵² Не зовсім зрозуміло, до яких саме предметів відносяться цей закон. Найбільш вірогідно, він стосується їжі. Так, за повідомленням Платано Карліні, монголи вживали в їжу все, що можна розжувати, як то: собак, вовків, лисиць, коней, мишей, воші тощо. Вони також їдять очищення, що виходять з кобил разом з лошатами. В крайньому випадку, під час голоду вони могли вживати і людське м'ясо. Так, під час осади Пекіна (?), коли закінчилося продовольство, монголи брали для їжі одного з десяти чоловік. (Іоанн де Платано Карліні. Вказ. праця. — СПб., 1911. — С. 14.) Про те, що монголи не робили різниці між чистими і нечистими тваринами говорить і Фома Сплітський, заперечуючи, проте, канібалізм.

⁵³ Дані про озброєння монголів у великій кількості містяться у європейських мандрівників, які особливо цікавилися ним з огляду на небезпеку монгольського вторгнення в Європу. Більшість даних повторюються, тому ми приведемо загальну характеристику озброєння.

За свідченням Рубрука, монголи були озброєні порізно. Він вказує, що самі татари мають мало зброї, в основному лише колчани, луки і хутряні панцирі або погано пошиті вигнуті (?) сорочки з твердої шкіри. Лише 2 воїни з 20 (очевидно, десятники — авт.), що проводжали домініканця через Дербенд, мали залізні панцирі, які купили за власні кошти у аланів. В основному, за спостереженнями Рубрука, залізні лати і шоломи надходили монголам з Персії.

Найбільш детально опис озброєння монголів приводить Платано Карліні. Він не тільки подає перелік видів зброї, а й описує спосіб її виготовлення. За його повідомленням, кожен монгольський воїн повинен мати 2-3 луки, 3 великі колчани стріл і напильник для відточення стріл, сокиру і мотузки, щоб тягнути металеві машини. Багаті монголи мають мечі з гострими кінцями, заточені з однієї сторони і дещо вигнуті. У них є також оборонне озброєння — щитки на гомілках, шлеми і лати, а також захищений латами з шкіри кінь.

Для виготовлення шкіряних обладунків зазвичай використовували шкіру биків або інших тварин. З неї робили реміні шириною в руку, складували їх по три — чотири разом і заливали смолою, після чого зв'язували їх мотузками. Потім ці реміні сполучали шляхом накладки один на одного, в результаті чого захист посилювався в два-три рази. Крім шкіряного, використовувався також металевий обладунок, який за способом виготовлення нагадував шкіряний. Обладунок для коня виготовлявся тим же способом, як і для людини. На такий спосіб виготовлення оборонного обладунку вказують і сучасники монгольських завоювань 1241-42 рр. Фома Сплітський і архієпископ Русії Петро (1244 р.). Цікава оцінка монгольського оборонного обладунку міститься в посланні архієпископу Бордоському, де вказується, що його не можна пробити лише з переду, а позаду монгольський воїн більше вразливий. Саме цим в даному джерелі пояснюється безстрашність мон-

гольських воїнів.

Шити монголи практично не використовували, їх інколи брала варта, яка охороняла табір. Виготовлялися шити з лози. (Детально див.: Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — СПб., 1911. — СС.27-29.)

Звичайно, що озброєння всього монгольського війська, оскільки воно було етнічно строкате мало і суттєві відмінності, проте очевидці, що описували монгольське завоювання, не розмежовували ці народи. Так, візантійський історик Нікофор Грога вказує, що на початку завоювань монголи покривали голову товстим і широким ковпаком, а замість одягу використовували хутро диких звірів і невичинені шкіри. Із зброї вони використовували палицю, пращу, спис, стріли і мечі і інші саморобні предмети з дуба і іншого дерева. (Швидше за все, тут може даватися таке описання для підкреслення змін, що сталися в монгольському суспільстві, так як далі Нікофор Грога вказує, що після завоювань монголи вдівали шовковий і шитий золотом одяг. Проте він може описувати і якийсь конкретний загін монгольського війська, набраний серед підкорених народів.) (Візантійські історики о монголах і єгипетських мамлюках // Візантійський часопис. — Т. XXIV. — С. 5.)

Е.Хара-Даван порівнює цей закон з звичаєм козаків: «Як видно, в такому устрої багато подібності з порядком несення служби козаками, які, можливо, і запозичили свій порядок з Золотої Орди.»

⁵⁴ У монгольському суспільстві жінка займала винятково привілейоване становище. Еломарі відзначає, що він не бачив, щоб жінка мала стільки влади, скільки мала вона, і не знає подібних прецедентів в історії. Він, зокрема, відзначає, що ханші керували монгольськими державами на рівні з чоловіками. (Тизенгаузен. Вказана праця. — С. 229.) Але необхідно відзначити, що чоловік міг подарувати кому-небудь свою дружину. Прикладом цього може бути епізод, коли Чингіс-хан, відпочиваючи, побачивши страшний сон, подарував свою дружину Абіку-беру (Шару) Кехтей-нойону (за даними Б.Я. Владімірцова — Джурчієво), давши багате придане. Розмір приданого, що отримав Чингіс-хан після одруження з Ібагу, становив 200 чоловік. Подарувавши її своєму охоронцеві, Чингіс-хан повернув їй лише 100 чоловіків з приданого. (Владімірцов Б.Я. Чингіс-хан // Чингіс-хан. — СПб.: Лань, 1998. — СС. 200-221.) Безумовно, що це могли дозволити собі лише знатні монголи, передусім для зміцнення своєї влади, бо таке одруження робило зятя наближеним до хана. Усі джерела одноставні в тому, що монгольські жінки нерідко брали участь і в бойових діях, борючись нарівні з чоловіками (Матфей Парижский. Велика хроніка. // Матузова В.И. Англійське середньовікове історичне джерело IX-XIII вв. — М., 1979. — С. 138).

Плано Карпіні і Вільгельм Рубрук дають поширену інформацію про становище простої жінки в монгольському суспільстві, відзначаючи, що жінки і дівчата їздили на конях і володіють луком нарівні з чоловіками. Головним заняттям жінок було виготовлення одягу, взуття і всіх виробів зі шкіри, керування повозками, їх ремонт і охорона тощо. І за зовнішнім виглядом жінки були схожі на чоловіків, оскільки носили штани.

⁵⁵ Очевидно, мається на увазі видача десятої частини воєної здобичі в ханську казну кожним воїном.

⁵⁶ №22 по Лему. Чингіс-хан наказав, щоб на чолі десяти чоловік був поставлений десятник, на чолі десяти десятків — сотник, на чолі десяти сотень — тисячник, на чолі десяти тисячників — темник. Все військо очолює два чи три вожді, але так, що вони підпорядковуються одному. Як правило, вожді особисто не вступали в бій, а наглядали за військом і підтримували порядок. Вони також встановлювали закон (статут) для війська. Під час війни дії вождів повинні були бути добре скоординовані, щоб армія діяла, як єдиний підрозділ. Якщо хтось з вождів порушував цей порядок, то піддавався тяжкому покаранню.

Під час війни в монгольському війську встановлю-

валася сувора дисципліна. Так, якщо під час бою з десяти чоловік біжить один, чи два, або декілька, то вони страчуються, і якщо біжать всі десять, а не біжать інші сто, то весь десяток страчується. Так само, якщо один чи два, або більше вступають в бій, а інші не слідує за ними, то останні також страчуються. Якщо один з десяти потрапляє у полон, то товариші повинні були його звільнити, в противному випадку вони страчувалися. (Іоанн де Плано Карпіні. Історія Монгалов. — СПб., 1911. — СС. 27,40.)

Брат Ріхард теж відзначає такий поділ війська у монголів. Він, зокрема, вказує на практичність цієї організації, так як, на його думку, це запобігає проникненню ворожих розвідників в монгольське військо, адже в десятку воїни добре знали один одного. Такий порядок дозволяв швидко поповнити склад десятку після загибелі когось із воїнів, як правило, з числа завойованих народів або полонених. Перебуваючи в середовищі монгольських воїнів, інплементам важко було вчинити зраду.

Загалом серед монголів широко практикувався набір воїнів серед підкорених народів, в результаті чого монгольське військо могло швидко поповнитися, не втрачаючи боєздатності. Запорукою цього була сувора дисципліна у війську, яка забезпечувалася відбірними монгольськими загонами, що йшли позаду всієї строкатої різноетнічної маси військ і не давали їм відступати. Власне, монгольські загонами забезпечували також і порядок у військовому таборі та на марші. (Анинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — Исторический архив, М., 1941. — С. 87.)

⁵⁷ №24 по Лему. За статтями Біліку, більше за все Чингіс-хан цінував у своїх соратників відданість.

⁵⁸ Для швидкої передачі інформації в усі кінці монгольської імперії було введено ями (державна пошта). Це дало змогу посилити процеси об'єднання всіх захоплених земель і підносило значення монгольської столиці Каракоруму.

⁵⁹ Мисливство Чингіс-хан ставив в один ряд з війною. Відповідно, недбалість на полкванні прирівнювалась до військового злочину.

⁶⁰ Рашид-ад-Дин. Вказана праця. — С. 50. Ибн Баттута // Тизенгаузен. Вказана праця. — СС. 282-283.

⁶¹ Плано Карпіні дає більш загальне трактування закону, що забороняє викрадення приватної власності, відзначаючи, що того, кого викриють в грабунках або в крадіжці, страчують. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — СПб., 1911. — С. 15.)

⁶² Ця стаття скоріше повинна бути віднесена до звичаїв монголів, саме як звичай її приводить Плано Карпіні (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — С. 9.)

⁶³ Не відомо, де запозичив цю статтю Хара-Даван. Проте її згадує і Плано Карпіні, фактично повторюючи основний зміст статті Хара-Давана. Відмінність стосується лише регулювання розподілу майна між дітьми. Плано Карпіні вказує, що «батько дає кожному з своїх дітей, що хоче» (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — СПб., 1911. — С. 15.)

⁶⁴ Стосовно старшинства дітей Плано Карпіні вказує, що між сином від наложниці від дружини немає ніякої різниці: якщо перший з роду князів, то є також же князем, як син від законної дружини. (Там само.)

⁶⁵ Монгольські чоловіки могли одружуватись з усіма родичками, за виключенням матері, дочки і сестри від тієї ж матері. На сестрах — тільки по батькові, а також на дружинах батька після його смерті. На дружині брата після його смерті менший повинен був одружитися обов'язково. Всіх інших жінок вони беруть в дружини без будь-якої різниці і купують їх у батьків дуже дорого. Після смерті чоловіків дружини рідко вступають у другий шлюб, найчастіше вступають в другий шлюб махучи.

За Рубруком, вдови вдруге не одружуються через те, що монголи вірять, що дружина повинна після смерті

повернутися до свого чоловіка. Зазвичай всі дружини батька, крім матері, переходили молодшому синові, яким він користувався як дружиною.

⁶⁶ Джерело не відоме, по Хара-Давану.

⁶⁷ Ця стаття вказується під № 1 по Лему (С.75.). Як вказує Плано Карпіні, цього Бога монголи називали Ітога, комани (половці) — Кам. За словами мандрівника, вони дуже його боялися і почитали, приносили йому дари і їжу з напоями. За його порадами вони починали нову справу при молодому Місяці або в повний Місяць. Саме Місяцю вони молилися і вважали його великим імператором. Сонце вони вважали матір'ю Місяця, оскільки він отримує світло від Сонця.

⁶⁸ Більшість джерел підтверджують дію цього монгольського закону.

⁶⁹ Плано Карпіні теж згадує цю статтю монгольського законодавства. Він вказує, що ця стаття діяла і після смерті Чингіс-хана, привносячи дані про спробу одного з князів захопити імператорський стіл до обрання Гуяка кааном (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — С. 21.). Тут мова йде про боротьбу за ханський стіл після смерті Угедей-каана між родом Бату-хана і Менгучана та Гуяк-ханом.

⁷⁰ Укладення миру з завойованими народами могло бути лише за умови виконання наступних вимог: 1) включення військ підкореного народу до монгольської армії; 2) видачі десятих частини всього майна і людей, підкорених монголами; 3) встановлення повинностей для підкореного населення у вигляді виплати монголам податку товарами або грошима і встановлення трудової повинності; 4) знищення або послаблення місцевої знаті; 5) встановлювався намісник над підкореним народом; 6) поширення монгольського законодавства.

Звичайно, були дуже суттєві відмінності у політиці монголів по відношенню до підкорених кочових народів і осілих. В свою чергу, і до контролю над осілими народами монголи підходили диференційовано. Як правило, кочові народи повністю асимілювалися, їх знать знищувалась, а самі вони переселялися на нові землі; наприклад, чорні клобуки були переселені після завойовання Південно-Західної Русі (1240-1241 рр.) в Подоння. Така політика, звичайно, не могла бути перенесена на осілі народи. Тому монголи комбінували способи контролю над кочовою окремою державою. Так, на Русі, в Грузії, Вірменії було збережено інститут князівської влади, хоча за Ст. 37 даного законодавства це заборонялося. Проте Хорезмійська держава була взагалі ліквідована (на її основі виникла монгольська держава Хулагідів), а державу волзьких Булгар було перетворено на окремий район Золотоординської держави.

⁷¹ № 6 по Лему. Зміст цієї статті, імовірно, той, що з розпуском армії по домівках військові частини не «розформовуються», а продовжують зберігатися у бойовій готовності до нової війни

⁷² № 7 по Лему. На думку Е. Хара-Давана, мова тут йде про важке і оборонне озброєння, оскільки інша зброя в монгольського воїна була власна. Важка зброя в мирний час зберігалася в організованих казенних арсеналах.

Очевидно, не все озброєння придбалася за власний рахунок воїнів. В кінці XIII ст. в державі Хулагідів озброєння виготовлялося ремісниками за державним замовленням. Після цього зброя викупалася і роздавалася військам. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. — С. 302.)

⁷³ № 8 по Лему. Цей закон приводиться також у Плано Карпіні. Він вказує, що за порушення його на винуватця накладалася велика пеня.

⁷⁴ № 15 по Лему. Як і у більшості кочовиків, як видно з попередніх коментарів, у монголів існувала загальна військова повинність.

⁷⁵ Прийняття Чингіс-ханом цього закону, як і традицію вживання внутроців тварин, оригінально подає Плано Карпіні. Під час повернення з походу на киргизів у війську Чингіс-хана розпочався голод. Через деякий час вдалося знайти нутроці однієї тварини, їх вимили і зварили, після чого віднесли хану. Скуштувавши їх, Чингіс-хан постановив, щоб не викидали нічого даремно, ні крові, ні нутроців, ні чого іншого, що можна з'їсти, за виключенням фекалій.

Але взагалі, серед монгольських племен вживання внутроців і крові тварин було звичним явищем. Рашид-ад-Дин приводить таку монгольську страву — нутроці (кишки) барана варять разом з кров'ю в котлі. (Рашид-ад-Дин. Вказана праця. — С.179.) Тут, очевидно, йде мова про кров'янку, приготування якої описує Н.М. Пржевальський: баранячі кишки після їх очищення наливають кров'ю і варять виготовлені в такий спосіб ковбаси. (Пржевальський Н.М. Монголия и страна тангутов. — М., 1946, — С.71.)

⁷⁶ № 17 по Лему. Ця стаття встановлює «трудова повинність» для всіх, хто не несе особисту службу в військах у воєнний час. Таким чином, вона проголошує принцип, який в Європі практично і юридично було введено тільки в часи Першої світової війни.

⁷⁷ Хара-Даван не приводить розгорнутого тексту цієї статті Джасаку.

⁷⁸ Дані Плано Карпіні значно доповнюють статтю, приведену Хара-Даваном. Карпіні вказує, що «Якщо один татарин має багато дружин, то кожна з них має свою окрему ставку і свою сім'ю; і один день він п'є, їсть і спить з однією, а на другий день з іншою; все ж таки одна з них вважається старшою серед інших, і він буває з нею частіше від інших; і хоча їх так багато, вони не часто сваряться між собою». Загалом кожний монгол міг мати стільки дружин, скільки міг утримати — від однієї до 50-60. (Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — С. 15.) Так, наприклад, у Бату-хана було 26 дружин. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. — С.70.)

Рубрук додає, що дівчата у монголів інколи досягають досить зрілого віку, оскільки їх батьки тримають їх, доки не продадуть. Він же коротко описує шлюбний обряд у монголів. Спершу заключається шлюбний договір про одруження між батьком нареченої і молодим. Шлюбний бенкет влаштовує батько молодого. Під час весілля наречена втікає до родичів і там ховається. Наречений повинен її знайти і нібито насильно привести її до себе додому. (Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. — С. 78-79.)

⁷⁹ Традиційно монгольським чоловікам також дозволяється виготовляти луки і стріли, стремена, вуздечки, сідла. В їх обов'язок входить також догляд за стадами і доїння коровиць, виготовлення юрт і повозок. Вони були повинні вдосконалювати свої навички з стрільби.

⁸¹ Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. — С. 79.

⁸² Іоанн де Плано Карпіні. Вказана праця. — С. 35.

⁸³ Вильгельм де Рубрук. Вказана праця. — С. 79.

⁸⁴ Бартольд В.В. Образование империи Чингиз-хана // Чингис-хан. — СПб.: Лань, 1998. — С.46; Владимирцов Б.Я. Чингис-хан // Чингис-хан. — СПб.: Лань, 1998. — С.215.

